

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

I. kötet

Szerkesztette:
BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL

Budapest–Debrecen
2014

A kötet megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Felelős kiadó: PAPP KLÁRA

Borító, kötéstervezés és tipográfia: LENGYEL JÁNOS

Címlapfotó: KÖVESDI RÓKA LAJOS

Nyomdai előkészítés, tördelés: HERMÁN ZSUZSA

A borítón:

A veszprémi Gizella-kápolna apostolfreskói a 13. századból

© Szerzők 2014

ISBN 978-963-473-760-5ö

ISBN 978-963-473-746-9

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Tabula gratulatoria	9
Lecturis salutem!	11
A kötetek szerkesztéséről és szerkezetéről	15
Rövidítések jegyzéke	17

DIPLOMATICA – OKLEVELEK, LEVÉLTÁRAK

BLÁHOVÁ, MARIE	
<i>Vera ac falsa discernere</i> in the Přemyslid Czech Lands (until 1306)	21
BOGDÁNDI ZSOLT	
A két váradi hiteleshely a 16. század első felében	31
DRESKA GÁBOR	
Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium	43
ÉRSZEGI GÉZA	
<i>Bulla ipsa falsa esse videtur</i>	53
GUYOTJEANNIN, OLIVIER	
Gouverner par procurations: Une coupe de la pratique diplomatique dans la France de 1317	69
HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – PÁLOSFALVI TAMÁS –	
C. TÓTH NORBERT	
Németi Pál budai kanonok, majd bozóki prépost levelesládája. Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban	85
KÖRMENDI TAMÁS	
Ki volt az országbíró 1293 tavaszán? Megjegyzések Marcell alországbíró pecsétje kapcsán	117
LŐVEI PÁL – TAKÁCS IMRE	
Egy 1358. évi dubrovniki sokpecsétetes oklevél pecsétjei	131
NICOLAJ, GIOVANNA	
Note di terminologia diplomatica: <i>originale, autentico</i>	147

SIMON ZSOLT	
Adatok szent Szaniszló, Kriszpin, Otilia, Praxedis és Rókus középkori magyarországi tiszteletéhez	157
STIELDORF, ANDREA	
Arenen und Narrationes in den Gründungsurkunden für die mitteleuropäischen Universitäten des 14. Jahrhunderts	175
SÜTTŐ SZILÁRD	
„Érdemdús” oklevelek. A részletező középkori magyar <i>narratiók</i> problémáihoz	187

ECCLESIASTICA – AZ EGYHÁZ ÉS INTÉZMÉNYEI

BUBNÓ HEDVIG	
Az „élvezet veszedelme” és a „lélek haszna” között	201
GÁLFI EMŐKE	
Az erdélyi káptalan oltárosai és a hiteleshelyi munka a középkor végén ...	211
JACZKÓ SÁNDOR	
A késő középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái	223
KERTÉSZ BALÁZS	
A Gyulaiak és a ferencesek	235
KISS GERGELY	
Az esztergomi érsek néhány késő középkori kiváltságlevelének háttéréről	249
LUPESCU MAKÓ MÁRIA	
The Reform of the Monastic Orders in Late Medieval Transylvania	263
SÁGHY MARIANNE	
Szentírás és szent-írás Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzában	279
SZOVÁK KORNÉL	
A kamenci oltárosok egyezsége	291
SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM.	
A püspökökre vonatkozó egyházfegyelem a <i>Decretum Burchardi</i> <i>Wormatiensis</i> ben	307
THOROCZKAY GÁBOR	
A messziről jött királyné prépostsága. A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig)	321
TÖRÖK JÓZSEF	
Harangszó a középkori Magyar Királyságban	337

VALTER ILONA

- Újabb adatok a pásztói Szent Lőrinc-plébániatemplom
építéstörténetéhez 349

SOCIALIA – BIRTOKOK, FALVAK, POLGÁROK

FELD ISTVÁN

- Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon 369

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

- Civitas* vagy *oppidum*? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi
terminológiájának vizsgálatához 391

MÉSZÁROS ORSOLYA

- A városi régészeti kutatás nehézségei a millennium után.
Esettanulmány a Dunakanyar két városából, Vácról és Visegrádról 405

NÓGRÁDY ÁRPÁD

- Sáros megye egyházas települései a 14. század elején 415

PETROVICS ISTVÁN

- Gurman Kristóf Pék-utcai háza 429

SZENDE KATALIN

- A magyar városi írásbeliség kezdetei 435

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

- Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka 459

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

II. kötet

Szerkesztette:
BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL

Budapest–Debrecen
2014

A kötet megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Felelős kiadó: PAPP KLÁRA

Borító, kötéstervezés és tipográfia: LENGYEL JÁNOS

Címlapfotó: KÖVESDI RÓKA LAJOS

Nyomdai előkészítés, tördelés: HERMÁN ZSUZSA

A borítón:

A veszprémi Gizella-kápolna apostolfreskói a 13. századból

© Szerzők 2014

ISBN 978-963-473-760-5ö

ISBN 978-963-473-759-9

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

DYNASTICA – KIRÁLYOK ÉS ORSZÁGOK

BÁRÁNY ATTILA	
Követjelentés Magyarország állapotairól 1521-ből	483
BENKŐ ELEK	
<i>Reginam occidere</i>	495
CSUKOVITS ENIKŐ	
Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi	513
E. KOVÁCS PÉTER	
Magyar zsoldosok Sienában	521
GYÖRKÖS ATTILA	
Pierre Choque Magyarországról szóló francia útleírásának (1502) kéziratai és képi ábrázolásai	543
HÄRTEL, REINHARD	
Die Ungarneinfälle in Friaul. Schriftquellen und regionale Historiographie	551
KORDÉ ZOLTÁN	
Dengelegi Pongrác János harmadik vajdai ciklusa Erdélyben (1475–1476)	567
NAGY BALÁZS	
Párhuzamok és eltérések. A Luxemburg-dinasztia csehországi és magyarországi uralkodásának kezdete	583
PAJORIN KLÁRA	
Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1472. évi összeesküvés után	593
PROKOPP MÁRIA	
Árpád-házi Mária nápolyi királyné művészetpártolása	607
SKORKA RENÁTA	
Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben	625
TÓTH KRISZTINA	
Még egyszer Zách Felicián merényletéről	639

LITTERALIA – KRÓNIKÁSOK, HUMANISTÁK, JOGÁSZOK

BAGI DÁNIEL

Haraggal és elfogultsággal? Czarnkowi János krónikája Nagy Lajos
krakkói uralmáról 655

BERTÉNYI IVÁN

Tanulságos perjogi megoldások 1340-ből Sebes mester és a pozsonyi
káptalan határvitájában 671

BRADÁCS GÁBOR

Antiszemizmus a középkori pápa-császár krónikákban 681

HOFFMANN ISTVÁN

Megjegyzések a személynévvel azonos alakú helynevekről 693

KRISTÓF ILONA

Eruditio ac lepor. Humanizmus a Mohács előtti Váradon 705

MIKÓ GÁBOR

Szent István király törvényeinek legrégebb kézirata.
Az Admonti kódex 723

MOLNÁR PÉTER

Az ún. Pécsi Egyetemi Beszédek egyik forrásáról. Az arisztotelészi
inspirációjú politikai elmélet lehetőségei Magyarországon
a 13. század második felében 733

RÁCZ GYÖRGY

Anonymus Velek kapitánya. Településtörténet és krónikakutatás 743

ROKAY PÉTER

A Szabolcs név egy lehetséges jelentéséről 757

SARBAK GÁBOR

Gyöngyösi Gergely mintái 765

TÓTH ENDRE

Miért *király* lett Szent István? 775

TRINGLI ISTVÁN

A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról 793

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben 809

OECONOMICA – KERESKEDELEM ÉS GAZDASÁG

DRASKÓCZY ISTVÁN

A kősző bányászat átalakulása Erdélyben az Árpád-korban 825

F. ROMHÁNYI BEATRIX

- Késő középkori számadáskönyvek, a koldulórendi kolostorok
gazdálkodásának tükrői 837

GRYNAEUS ANDRÁS – SOLYMOSI KATALIN

- Adatok a növényi bőrcserzés kutatásához a középkori Magyar
Királyság területén 855

PÓSÁN LÁSZLÓ

- Rabszolgák a középkori Baltikumban 873

SZENDE LÁSZLÓ

- Bencés kolostorok kézművessége az Árpád-kori Magyarországon 887

WEISZ BOGLÁRKA

- Kassa kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban 899

BIBLIOGRAPHIA

- Solymosi László tudományos irodalmi munkássága 911

Rövidítések jegyzéke

- AO = Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VI. (1301–1357) Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878–1891.; VII. (1358–1359) Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1920. (Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: Okmánytárak.)
- AOkt. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXIX. (1335–1344), XXXI. (1347), XXXIV. (1350), XXXVIII. (1354) Szerk. Almási Tibor, B. Halász Éva, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Bp.–Szeged 1990–2013.
- ÁUO = Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874.
- CDH = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844.
- DF = MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL = MNL OL, Diplomatikai Levéltár
- Gombos, Cat. = Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI. Collegit ... Albinus Franciscus Gombos. I–III. Bp. 1937–1938.
- Györffy, Földr. = *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998.
- MGH = Monumenta Germaniae Historica
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) Bp. 1961–1987.

- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (Reprint: 1999. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László.)*
- Zichy = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XI. Szerk. Döry Ferenc, Kammerer Ernő, Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest–Bp. 1871–1915.; XII. Szerk. Lukcsics Pál. Bp. 1931.*
- ZsO = *Zsigmondkori oklevéltár. I–II. (1387–1410). Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422). Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; X. (1423). C. Tóth Norbert. Bp. 2007.; XI. (1424). C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp. 2009.; XII. (1425). C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint. Bp. 2013. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.)*

Reginam occidere ...

Andechs-merani Gertrudis, II. András első feleségének kerek 800 évvel ezelőtti, 1213. évi meggyilkolása közkeletű és valószínű, de tételezen nem bizonyítható feltételezés szerint a királyi vadászterületként használt pilisi erdőkhöz, temetése pedig – forrásokkal immár szilárdan alátámasztva – a pilisi ciszterci monostorhoz kapcsolódott. A királyné erőszakos halála nemcsak a hazai, hanem a külföldi krónikairódalomban is nagy hullámokat vert, a 14. századi magyar krónikakompozíció és néhány hazai okleveles említés mellett mintegy 50 külföldi forrás híradására támaszkodhatunk. A kiemelkedő figyelmet a gyilkosság önmagában is rendkívüli voltán túlmenően a felmerült különleges részletek (Gertrudis állítólagos kerítő nő szerepe egy magyar főúr feleségének megbecstelenítésében, az esztergomi érsek állítólagos kétértelmű levele a gyilkosságra készülő merényletökhöz) váltották ki, továbbá az a körülmény, hogy egyes 14. századi kútfők kimondva-kimondatlanul párhuzamot vontak az 1213. évi pilisi tragédia és Zách Felicián 1330. évi tette között, ahol szintén felmerült a királynénak, Károly Róbert feleségének hasonló szerepe a merénylet leányának meggyalázásában.

Hála a viszonylag nagyszámú, eltérő módon beszámoló és érvelő, ennek megfelelően csoportokba rendezhető kútfőnek, Gertrudis halálának körülményeit már a 19. századi történetírás részletesen feltárta, és e munkát az utóbbi évek kutatása jelentősen finomította.¹ Eszerint 1213. szeptember 28-án bizonyos magyar urak, élükön Töre fia Péterrel, a királyné egykori udvarispánjával, későbbi adatok szerint Kacsics nembéli Simonnal és egy másik, a Bár-Kalán nemből származó Simonnal, Bánk, korábbi nádor vejével (megalapozatlannak tűnő közlések Bánk személyes részvételére is utalnak), megtámadták a vélhetően vadászaton részt vevő királyné sátrát, miközben a király, II. András Halics ellen hadjáratot vezetett. Magát a királynét megölték, míg a társaságában lévő Bertold kalocsai érsek, valamint VI. Lipót osztrák és stájer herceg csak nehezen tudott kimenekülni a ve-

¹ Legutóbb *Veszprémi László*: A Gertrúd királyné kerítő szerepéről kialakult legenda jogi hátteréről. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 81–84.; *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. Történelmi Szemle 51. (2009: 2. sz.) 155–194.; *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 195–205.

szedelemből. A halálhírt, valamiféle nem részletezett tárgyi bizonyítékkal alátámasztva, a Halics felé tartó király elé tárták, aki visszafordult a hadból és a gyilkosságban fővételkes Péter ispánt kivégeztette. A meggyilkolt királyné testét a pilisi monostorban temették el, kivéve egy közelebből meghatározatlan testrészt, amelyet a király után küldtek, és amely a leleszi monostor templomába került (ha hitelesnek és korabelinek tekintjük a leleszi alapítólevél idevágó közlését), ahol ezután királyi adomány nyomán két pap imádkozott a lelki üdvösségéért.²

A fenti adatsor természetesen nem egyetlen forrásból származik, összeállítása során a hiteles adatok meghatározása éppúgy kutatónemzedékek munkáját igényelte, mint a kétes hitelű, illetve a biztosan utólag konstruált részletek kiszűrése, nem utolsósorban pedig ez utóbbiak keletkezési körülményeinek a körüljárása. Ez utóbbival kapcsolatban feltétlenül említésre méltó a külföldi források változatossága, a rövid és száraz, *annales* jellegű feljegyzésektől a terjedelmesebb beszámolóig. Értelemszerűen külföldi források őrizték meg azokat az idealizáló híradásokat is, amelyek Gertrudist szent életű királynéként ábrázolják, akinek ártatlan halálát égi csodajelek követték. Aligha meglepő, hogy ez utóbbi források alapvetően az Andechs dinasztia családi egyházában, a diesseni ágostonos kolostorban a 13–14. század folyamán lejegyzett, érthető módon erősen elfogult elbeszéléshez kapcsolódnak.³

Az egyetlen hazai elbeszélés, a 14. századi krónikakompozíció közlése a viszonylag kései keletű tudósítások közé tartozik, hiszen nyíltan, bár az ördög felbujtására hivatkozva, szerepet tulajdonít Gertrudisnak Bánk felesége megbecseletésében, amit 1270 előtt, tehát II. András, és fia, IV. Béla uralkodása idején hazai krónikás aligha írhatott le; a kutatás stíluskritikai megfontolások alapján a kérdéses passzusnak a 13. századnál is későbbi, 1330 utáni keletkezésével számol.⁴ Ugyanakkor maga az alapinformáció keletkezése biztosan megelőzte a 14. századot.

Magyarországi forrásból ennél több részletet nem tudunk meg, egy feltételezhetően elsőrendű forrás, a pilisi ciszterci monostor halottaskönyve, a necrologium sajnos nem maradt ránk, és ásatási leletként rendkívül töredékesen, gyakor-

² „quedam pars corporis eiusdem in eadem est sepulta ecclesia, duoque sacerdotes ibi sunt constituti pro eius anima in perpetuum celebraturi” – *Érszegi Géza: A leleszi monostor alapítóleveléről* (1214). In: Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv 16. (2003) 16., 24. *Érszegi Géza* az oklevelet kétes hitelűnek tekintő történetekkel szemben keletkezési körülményei miatt szokatlanul, de adatai tekintetében hitelesnek és megbízhatónak tekinti.

³ *Veszprémy L.: Gertrúd királyné* i. m. 82–83.

⁴ „Andreas coronatus est vicesimo septimo die post obitum regis Ladizlai, quarto Kalendas Iunii in Penthecostes (!). Cuius uxor fuit domina Gertrudis de Alamania, de qua genuit Belam, Colomanum, Andream et Beatam Elyzabeth. Sed, pro dolor, humani generis inimico procul dubio suadente uxorem Bank bani, magnifici viri, domina memorata vi tradidit cuidam suo fratri hospiti deludendam. Quam ob causam idem Bank banus de genere Bor oriundus suum gladium in regine sanguine miserabiliter cruentavit et diro vulnere sauciatam anno Domini M-o CC. XII. interfecit. Cuius corpus in monasterio grisorum monachorum de Pelis tumulatur.” – SRH I. 464–465.

latilag értelmezhetetlen állapotban kerültek elő Gertrudis pilisi síremlékének felirattöredékei; maga az +ANNO-val kezdődő felirat, amely örök (PERHENNIS) emléket állított az elhunytak, biztosan tartalmazta a halál évét, és feltehetően további tudnivalókat is, e részek azonban egyelőre még nem kerültek elő a pilis-szentkereszti ásások során.⁵ Minden további adat a részletesebb nyugati kútfőkből származik. Ezek tartalmazzák azt a megállapítást, hogy a gyilkosság a királyné és német környezete ellen gyűlöletből (a gyilkossághoz időben legközelebb álló göttweigi annales fogalmazása szerint: *in odium Teutonicorum*)⁶ történt, mely okot a történetírás ma is a legvalószínűbbnek tekinti azon megállapítás mellett, hogy az ellenszenv fellángolását a királyné erős személyisége és kivételesen nagy személyes hatalma is táplálhatta, mely hatalom nem mellékesen a „gaz meráni” atyafiság térnyerését segítette.

Külföldi forrásaink közül külön figyelmet érdemelnek azok a viszonylag korai és részletező kútfők, amelyekről feltehető, hogy magyar informátor(ok)tól származnak értesüléseiket, vagy éppen szerzőjük magyarországi származása valószínűsíthető. Ilyen az 1270 körül Klosterneuburgban (Alsó-Ausztria) lejegyzett Osztrák Rítmusos Krónika, amely úgy tudja, hogy a Bánk felesége elcsábításában vétkes királynét egy sátorban ölték meg és Pilisen temették el.⁷ Vélhetően a nagykáptalanra érkező magyarországi rendtársaktól nyerte értesüléseit a 13. század közepén Albericus Trium Fontium ciszterci szerzetes, aki szerint a királyné Magyarország báróinak összeesküvése folytán⁸ vesztette életét, és részletesen megemlékezik János esztergomi érsek állítólagos leveléről, mely híradás vélhetően magyarországi háttérre is támaszkodhatott. Természetesen nem tudjuk bizonyítani, de feltételezésünk szerint a királyné testét befogadó, emlékét őrző pilisi monostor saját hagyománya (miután az esemény feltehetően a monostor környékén következett be, Gertrudis adományait és halála napját pedig a helyi, nyomtalanul elpusztult necrologium

⁵ A Gertrudis-féle pilisi síremlék töredékeiről és rekonstrukciójáról l. *László Gerevich*: Pilis Abbey, a Cultural Center. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 29. (1977) 155–198., 43. kép; *László Gerevich*: Graben der Gertrud von Andechs-Meranien in Pilis. In: Sankt Elisabeth: Fürstin, Dienerin, Heilige. Sigmaringen 1981. 334–336.; *Gerevich László*: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre 1984. 45. ábra; *László Gerevich*: Ergebnisse der Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienser-Abtei Pilis. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37. (1985) 126., 128., 20. ábra; *Osgyáni Vilmos*: Készobrász-restaurátori megfigyelések a pilisi Gertrudisz síremlék töredékeinek rekonstrukciós feldolgozásához. Studia Comitatus 17. (1985) 603–620.; *Takács Imre*: Gertrudis királyné síremléke. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Bp. 1994. 249–256.; *Imre Takács*: Fragmente des Grabmals der Königin Gertrudis. In: Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter. Ausstellungskatalog. Mainz 1998. 103–109., 276–280.; *Takács Imre*: A pilisi apátság művészeti emlékei. In: *Hervay Ferenc Levente – Benkő Elek – Takács Imre*: Ciszterci apátság Pilisszentkereszten. Bp. 2007. 39–40.

⁶ Gombos, Cat. I. 135.

⁷ „Campestri tentorio regina necatur, et in monasterio Plis hec tumulatur” – Gombos, Cat. I. 673.

⁸ „per conspironem principum et baronum de Hungaria” – Gombos, Cat. I. 30.

feltehetően pontosan megőrizte) jelentősebb forrás lehetett a középkori történetírók számára, mint ahogyan most, adatok híján ezt gondolhatnánk.

Az alábbiakban e hazai tradíció egyik feltételezhető forráshelyére, a pilisi ciszterci monostorra összpontosítjuk a figyelmünket, tágabb értelemben a pilisi királyi vadászatok és a királyi alapítású pilisi monostor összefüggésében, közelebbről pedig Gertrudis pilisi nyughelyének tárgyi emlékei ügyében.

Első kérdésünk a ciszterci monostor alapítását megelőző épületekre, ezzel együtt a világi (udvarház) és az egyházi (monostor) funkciók időbeli összefüggéseire irányul. Közismert, hogy a pilisi monostor előzményei kérdésében a kutatók kétféle álláspontot viseltek. Az épületegyüttest régészeti ásatással feltáró Gerevich László bizonyos, önmagukban nehezen értelmezhető falmaradványok alapján arra gondolt, hogy egy régi, 1184 előtt felszámolt bencés monostor maradványai lappanganak a 12–13. századi ciszterci épületek alatt.⁹ A történész Györffy György viszont azt feltételezte, hogy az egész Pilis-hegységre kiterjedő királyi erdőuraldom, a 12. század végétől vagy a 12–13. század fordulója tájától vélhetően már önálló erdőispánság területén alapított monostor helyén eredetileg királyi udvarház állt, mely egy ideig e királyi birtoktest központja lehetett, mielőtt ilyen szerepét Visegrád átvette volna.¹⁰

A 2000 után meginduló új pilisszentkereszti kutatások inkább Györffy György vélekedését támasztották alá, miután a romterület egészét felölelő geofizikai felmérések egy korábbi monostor maradványait, különösképpen pedig a Gerevich László által felismerni vélt korábbi kerengős épületegyüttest nem mutatták ki, a geoelektromos mérés azonban a ciszterci kerengő által övezett kolostorudvaron, a kútház alatt valóban kirajzolta egy korábbi épület részletét. A magunk részéről felvetjük annak lehetőségét, hogy az elnyújtott téglalap alaprajzú kőépület, melynek kváderekből rakott falazatát kisebb szakaszon már a korábbi ásatások is megtalálták, annak a királyi udvarháznak a része, amely megelőzte a monostoralapítást, s melyet a 13. század elején – a kerengő és kútház kiépítése előtt – lebontottak.¹¹ Ilyen udvarházak átengedése kolostor létesítése céljára az Árpád-kor írott forrásai tükrében megszokott, általánosan gyakorolt eljárásnak számít. Kevésbé ismert azonban az a királyi gyakorlat, amely egy-egy egyházi intézmény megalapítása után is udvarházat (vendégházat) tart fenn a kolostorok közelében. Erre a lehetőségre az utóbbi évek régészeti kutatása több alkalommal is figyelmeztetett, így Pilisen is.¹²

⁹ Gerevich László valamennyi publikációjában kitartott az elenyészett bencés monostor hipotézise mellett (részletesebben l. *Gerevich L.: A pilisi i. m. 3–4.*), jóllehet e lehetőség csak egy újkori francia helytörténeti munka közlésén alapult, amely idevágó állítását hiteles középkori forrással nem támasztotta alá. *Charles Blanchot: Histoire de Notre-Dame d'Acéy. Besançon 1898. 80.*

¹⁰ *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Bp. 1998. 583–593., 691.*

¹¹ Maradványait már Gerecse Péter 1913. évi ásatása megtalálta, l. *Takács Imre: Egy 13. századi kút töredékei a pilisi ciszterci monostorból. Művészettörténeti Értesítő 41. (1992) 1–2., 5. kép.*

¹² *Benkő Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary. II. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 409.*

A pilisi monostor Gerevich László-féle ásatása, majd évtizedekkel később a terület geofizikai felmérése a monostor épületegyüttesétől délnyugatra eső épület-együttesre figyelt fel már korábban felismert és megszondázott nagy kiterjedésű, részben alápincézett, a felszíni töredékek tanúsága szerint kőfaragványokkal díszített kőépület felszín alatti maradványainak a felmérése volt. Ez az épület – a mellette lévő, a monostorépület tájolásától eltérő, kváderfalú épülettel együtt, melyet már Gerevich László ásatása érintett – a leletek tükrében nem tűnik korábbiak a monostor fő tömbjénél, és azzal párhuzamosan működött; már Gerevich László felvetette, hogy talán előkelő világi vendégek fogadására alkalmas vendégház volt. A vadászatok rendezésére ideális pilisi erdőség, és a benne létesített királyi udvarházak jelentősége nyilvánvalóan felértékelődött azután, hogy az óbudai királyi ház (*domus regia*) a 13. század elejétől centrális jelentőségű székhellyé vált.¹³

Mindez, ha nem is bizonyítja, de valószínűvé teszi, hogy az 1213-ra már rendszeresen Óbudán tartózkodó Gertrudis végzetes vadászata a Pilisben zajlott; e vadászatok alighanem összefüggtek a pilisi monostorral és a mellette álló vendégházzal, ugyanis az ásatásokból előkerült állatsont anyagban vadászott állatok (szarvas, őz, vaddisznó, nyúl) csontjai mellett meglehetősen magas arányban szerepelnek a lovasfelszerelés kellékei, illetve a vadászat tárgyi eszközei. Az igazsághoz tartozunk azonban annak jelzésével, hogy ilyen tárgyak nemcsak az Árpád-korban, hanem a késő-középkorban is használatban voltak a monostorban, a vadászat a jelek szerint a pilisi erdőkben folyamatos lehetett a középkor folyamán.

A merénylet napja, szeptember 28-a 1213-ban szombatra esett, amit jeles nap, Szent Mihály főangyal ünnepe követett. Ha Gertrudis kíséretével szombaton még vadászatot időzött, azt kell feltételeznünk, hogy szálláshelyük olyan egyházi intézmény közelében volt, ahol a vasárnapi istentiszteleten könnyen megjelenhettek, és nem kellett például az óbudai rezidenciára visszautazniuk. Természetesen többszörös feltevés, hogy ez a pilisi monostortemplom lett volna, hiszen a vadászat pontos színhelyét sem ismerjük, de ennek valószínűségét meglehetősen nagynak ítéljük.

Gertrudis temetkezési helyének a kiválasztása a monostor építéstörténete szempontjából is kiemelkedően fontos mozzanat. A témával foglalkozó történeti munkák alapján könnyen úgy lehet gondolni – bár ezt így senki sem írta le – hogy a pilisi templomra azért esett a választás, mert a merénylet közelében volt és így a „legpraktikusabb” választásnak kínálkozott. Természetesen ilyesmiről szó sem lehet, a királyi temetkezések helyét nem véletlenszerű alkalmak, hanem mélyebb megfontolások döntötték el, a legszorosabb összefüggésben az uralkodói alapításokkal és az ezt követő, rendszerint elhúzódó építkezésekkel, és természetesen nem függetlenül az alapító koronás elődök megítélésétől sem.

¹³ Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: Tanulmányok Budapest múltjából 18. (1971) 7–57.

A pilisi monostor esetében a kutatás viszonylag korán felvetette, hogy ezt a királyi alapítást az Árpádok saját temetkezőhelyüknek szánták,¹⁴ és ennek Gertrudis idetemetése mellett nem mond ellent az az 1235-re utaló adat, mely szerint a pilisi szerzetesek tiltakoztak amiatt, hogy II. Andrást nem itt, hanem Váradon, valójában az egresi ciszterci monostorban helyezték örök nyugalomra.¹⁵ Az Árpád-házi uralkodók más kiemelkedő családtagjának itteni eltemetéséről nem szólnak a történeti források.

Mielőtt a pilisi leletek részleteire térnénk, nem haszontalan áttekintenünk a bennünket érintő időszakban a ciszterci monostorokban érvényesülő temetkezési rendnek a királyokra és hozzátartozóikra vonatkozó részét, ugyanis a rend a monostori temetkezéseket kivételesen szigorúan szabályozta.

A ciszterci rend templomai belsejében kezdetben tilos volt a temetkezés, az alapítók, a királyok, királynék és püspökök kivételével; ez utóbbiak, továbbá az apátok sírhelye a káptalanteremben is lehetett.¹⁶ A gyakorlat azt mutatja, hogy a 13. században a királyok és királynék közé értették magukat a hercegek és örgrófok, illetve ezek családtagjai is. A kiemelkedő származás és rang fontos, de nem elégséges feltétele volt az itteni eltemetésnek. Döntő mozzanatnak számított ugyanis, hogy az elhunyt előkelő az illető monostor patrónusa legyen.¹⁷ Példaként idézzük VII. Lajos francia király (†1180) esetét, akit a barbeau-i ciszterci monostorban temettek el a nagykáptalan engedélyével,¹⁸ azonban harmadik felesége, Champagne-i Adél barbeau-i temetéséhez a nagykáptalan 1206-ban már nem járult hozzá, ugyanis nem tekintették alapítónak: *sepultura dominae reginae minime revocatur, nec constat fuisse fundatricem monasterii Sacri-Portus*.¹⁹ A nagykáptalan kérdéses ülése több hónappal a királyné halála után történt, ezért valószínű, hogy a temetés a királyné akaratának megfelelően Barbeau-ban történt, de a tiltás nyomán testét átvitték Pontigny-ba (*postea vero sepulta apud Pontiniacum*), ahol apja annak idején nagy adománnyal látta el a ciszterci monostort, így ott megfeleltethetett az alapítói feltételeknek. 1567-ben elpusztított sírja főoltár előtt volt.²⁰

¹⁴ Marosi Ernő: A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. *Studia Comitatensia* 17. (1985) 551–556.

¹⁵ „Andreas rex Hungarie moritur et sepelitur in civitate Waradino, reclamantibus abbate et fratribus de Pelicio et super hoc causam agitantibus.” – Gombos, Cat. I. 32.

¹⁶ Jens Rüffer: *Orbis Cisterciensis – zur Geschichte der monastischen ästhetischen Kultur im 12. Jahrhundert*. Berlin 1999. 326.; Spen Wichert: *Das Zisterzienserkloster Doberan im Mittelalter*. Berlin 2000. 157.

¹⁷ 1157: „Ad sepeliendum, non nisi fundatores recipiantur.” Ezt a részletet, a vele járó nehézségekkel együtt Solymosi László már három évtizede hangsúlyozta, l. *Solymosi László: Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról*. Levéltári Közlemények 55. (1984) 240.

¹⁸ Alain Erlande-Brandenburg: *Le roi est mort. Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Genève 1975. 87–88.

¹⁹ Josephus M. Canivez: *Satuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis*. I. Louvain, 1933. 325., Art. 9.

²⁰ Erlande-Brandenburg, A.: *Le roi i. m.* 90–91.

Mindennek Gertrudis és a pilisi építkezések szempontjából nemcsak az a tanulsága, hogy 1213-ra a monostortemplom keleti része már temetésre alkalmas állapotban lehetett, hanem az a lényeges mozzanat is – miként azt már Gerevich László is felvetette²¹ – hogy mindennek előmozdításában a királyné (társ)alapítóként személyes kezdeményező szerepet is vállalt. Így a keleti templomrész (főszentély, kápolnák, kereszthajó) felhúzásának idejét Gertrudis Magyarországra jövele (1203 előtt) és halála (1213) közötti évekre valószínűsíthetjük.

Az 1967-ben meginduló pilisi ásatásoknak már az első évében is került elő a templom kereszthajójának déli szárnyában egy olyan kis oszlopfejezet, amely utóbb a Gertrudis-féle síremlék részletének bizonyult. 1969-ben merült fel, hogy bizonyos faragványok egy „ren[eszánsz] fülkés síremlék architráv” töredékei lehettek; a kora gótikus, kivételes minőségű leletek korát ekkor még tévesen határozták meg. 1971-re már az is kiderült, hogy ezek a töredékek a templom kereszthajójában sűrűsödnek.²² E területen a munka 1976-ban is folytatódott. Ennek során további, részben festett töredékek jutottak napfényre.²³ A leltárkönyvből az is kiderül, hogy a síremlék részeként biztosan azonosítható, apróra tört darabok többsége a templom négyezete területén, illetve a közelben, a kereszthajó északi szárnyát kitöltő törmelékből került elő; egy-egy darab azonban messzebbre is jutott, a templom déli mellékhajójába, valamint a templomon kívülre, az északi mellékszentélyek keleti zárófalától keletre, a kerengő déli folyosója környékére, sőt, a távolabbi vízikérék árkába is. Mindez nyilvánvalóan a templom pusztulásával, illetve a bontási munkálatokkal összefüggésben történt. Ezt azok a fenti megfigyelések támasztják alá, melyek szerint a kérdéses töredékek jelentős része kevéssel az egykori padlószint felett, a rájuk rakódott törmelékreteg alján hevert.

A rendkívüli minőségű leletek alapján az ásatók számára nyilvánvaló lehetett, hogy a templom keleti térfelén igen jelentős sír lappang. A szentély és a kereszthajó térségének ilyen szempontú módszeres kutatásáról mindazonáltal nincs adatunk, az utóbb Gertrudisnak tulajdonított falazott kőszí (ásatási számozás szerint az 57. sír) szinte véletlenül került elő egy, a négyzet pilléreinek falalapo-

²¹ Gerevich, L.: Ergebnisse i. m. 129.

²² „... a kereszthajóban maradt, még nem bolygatott törmelékreteg kitermelését kezdtük el, miután a két éve ráhányt törmelékelt eltávolították. Itt igen sok apró értékes faragott homokkő darab került elő, fejezetek bimbója, kisebb fejezetek. Kiemelkedő azonban a szántói homokkőből faragott kisebb figurális és architektúráis darabok, a síremlék részei. Egy ülő figura alsó része, egy fél alsó ülő figura alsó része, egy nyakrész, egy fél oszlopfej, két nagyobb oszlopfej töredéke, néhány egyedülálló oszloptörzs és applikált hengertag. Ezek a darabok 10–20 cm magasságra feküdtek a föltételezett szint fölött, erősen földes (20 cm vastag) törmelékben. A téglapadló itt hiányzott, már a pusztítás előtt föltéphették...” – részlet Gerevich László ásatási naplójából, 1971. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

²³ „A négyzet közepétől kissé nyugatra, közvetlenül a feltöltés fölött a legelső pusztulási rétegben két fej töredéke került elő. A szarkofág töredékei. Mindkettőn a haj fűrtei láthatók, és egy, illetve két szem. A kisebb fejen kék festés nyomai. A pusztulási réteg alatt az egykori padlót felszedték” – részlet Gerevich László ásatási naplójából, 1976. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

zása vizsgálatára hivatott kutatóárok ásása során, a négyzet közepén, a főoltár előtt, 1981-ben. Ebből az évből sajnos már nem maradt ránk ásatási napló (miként a feltárások utolsó, 1982-es évből sem), a kevés részletet így csak a sírt feltáró Laszlovszky József és Szentpéteri József visszaemlékezései,²⁴ illetve Balás Vilmos művezetőnek zömmel munkaszervezési adatokat tartalmazó saját naplójából ismerjük.²⁵ Szóbeli visszaemlékezés szerint a sírban feltárt csontvázat Kiszely István, az MTA Régészeti Intézete antropológusa, kezdetben férfias nőnek tekintette, pontosabb meghatározására (hogyan ti. férfi) csak azután került sor, hogy az előkerült embertani anyagot Budapesten alaposabban megvizsgálta. Úgy tűnik, hogy a Gertrudis azonosítását nem segítő embertani adat nyomán a szarkofág helyét a következő évben is keresték az északi kereszthájóban, eredményre azonban nem jutottak.²⁶ Miután Kiszely István adatai nyomán,²⁷ mi szerint a kérdéses férfi sírját kitöltő szemetes földben több más személy csonttöredékei is előkerültek, így egy női koponyarészlet is, esetleg diadémra vagy koronára utaló, barnára színeződött csikkal a homlokrészen, Gerevich László publikációiban fellelhető megoldás született. Tekintettel arra, hogy az 57. síron kívül más kiemelkedően fontos, épített sírmaradványt nem találtak, ezt a helyet jelölték meg, mint Gertrudis eredeti temetkezését, amelybe utólag valaki mást is eltemettek, majd a síremléket a török korban, vélhetően már az 1526. őszi török támadás idején széttörték és az alatta fekvő halotta(ka)t megbolygatták és kifosztották.

A fenti kombináció a megjelent rövid közlemények tükrében logikusnak és hihetőnek tűnt, és ennek nyomán mind a régészeti, mind a művészettörténeti szakirodalomban szilárd tényré vált, hogy a feltárások nemcsak Gertrudis királyné 13. századi síremlékének töredékeit, hanem magát a sírhelyet, sőt, a királyné bizonyos

²⁴ Laszlovszky József és Szentpéteri József diákként, illetve fiatal kutatóként vett részt Gerevich László pilisszentkereszti ásatásán; visszaemlékezésük szerint a kérdéses sír egy pénteki napon került elő, melynek kibontását még aznap délután, a heti munka utolsó, megnyújtott óráiban végezték el. Balás Vilmos naplójából kikövetkeztetve ez 1981. május 29-én lehetett, mely napról a napló sajnos semmiféle bejegyzést nem tartalmaz. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest) Az eseményeket Balás Vilmos alább idézett naplójában csak a következő hét elejétől követhetjük. Itt mondok köszönetet régész kollégáimnak, Laszlovszky Józsefnek és Szentpéteri Józsefnek, hogy idevágó visszaemlékezéseiket megosztották velem.

²⁵ „1981. június 1. Hétfő [...] A diadalív előtti négyszögben talált előkelő kő sírkörnyékének részletes átvizsgálása és a kereszthájó északi felének tüzetes feltárása folyik [...] június 2. [...] A tegnapi munka folytatása. Kiszely István antropológus felszedte a diadalív előtti kő sírhely anyagát és bevitt Budapestre [...] június 9. [...] A kővel bélelt és a diadalív előtti négyszögben talált sírkörnyékének átkutatása és egyben a visszatemetése is” – Balás Vilmos naplója, 1981. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

²⁶ „1982. június 17. [...] megkezdttük a templom északi falának északkeleti sarkában feltételezhető szarkofág helyének keresését” – Balás Vilmos naplója, 1982. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

²⁷ *István Kiszely: An Antropological Examination of Human Bones Coming to Light from the Territory of the Pilisszentkereszt Abbey. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13. (1982–83) 227–239.

csontmaradványait is napfényre hozták. Könnyebb helyzetben volt a művészettörténet, hiszen az oltár előtt létesített, központi helyzetű, falazott sírgödör fölé kíváloán lehetett síremléket rekonstruálni a környékén szétszóródott faragott kőtöredékek segítségével, ráadásul a sír helye egyértelműen igazolhatta, hogy a temetés idejére a templom keleti része a szentéllyel, mellékkápolnákkal és a kereszthajóval már elkészült és így egy királyi temetés számára alkalmassá vált. A régészet ennél nehezebb helyzetben volt, ugyanis az 57. sír embertani leletei hosszú időn át lappangtak (e sír kivételével az összes többi pilisi sír embertani anyaga a szentendrei Ferenczy Múzeum gyűjteményébe került), hitelesítő vizsgálatukra és természettudományos korhatározásukra így nem is lehetett gondolni. Mindazonáltal a hiányos adatok is kérdéseket vetettek fel és meglehetősen súlyos ellentmondásokat tükröztek.

Történeti, művészettörténeti és régészeti adataink – egybehangzó és régóta ismert módon – arra utalnak, hogy a templomok legértékesebb temetkezési helyei a főoltár közelében voltak. Ez alól a ciszterci templomok sem jelentettek kivételt, és a példákat Gertrudis, illetve II. András hozzátartozóinak temetkezései is gyarapítják.

Gertrudis testvére, (Szent) Hedvig I. Piast Henrik sziléziai herceg (†1238) felesége volt, aki özvegyéveit a férje által alapított sziléziai Trebnitz ciszterci apácakolostorában töltötte és sírhelyét is itt jelölte ki.²⁸ Az apácának soha be nem öltözött, ezért a klauzúrán kívül élő özvegy hercegné legendája szerint halála előtt hosszas és éles hangú beszélgetést folytatott sírhelyéről az apátnővel, aki nem volt más, mint saját, Gertrudis nevű leánya. Miután Hedvig férjét, mint herceget és alapítót a templom kiemelt pontján, feltehetően az altemplomban temették el, apátnő leánya magától értetődőnek tekintette, hogy Hedviget majd mellé helyezték, amit az özvegy hercegné mereven elutasított, és inkább gyermek unokaöccsei mellé akart temetkezni a Szent János oltár elé, leánya azonban rábeszélte, hogy a főoltár közelében, az attól délre elhelyezkedő Szent Péter kápolnában válassza ki örök nyughelyét.²⁹ Az 1267-es szentté avatás után a Szent

²⁸ *Joseph Gottschalk*: St. Hedwig, Herzogin von Schlesien. Köln–Graz 1964. 5., 119–130., 166., 214.

²⁹ „Invalenscente egritudine domina Gerdrudis, eius filia, protunc abbatissa in Trebnicz, ab ipsa sciscitabatur, ubi eligeret sepulturam. Illa ex humilitate respondit: »In communi cimiterio sepelire desidero«. Cum autem filia non consentiret, in loco capituli sororum sepeliri peciit simpliciter. Filia respondit: »Te ducem, te matrem, in patris mei ponemus sepulcrum«. Respondit mater: »Si oportet me humari in ecclesia, contestor te per Deum et obsecro, filia, ut in tumulo patris tui, a cuius thoro pluribus annis disiuncta fui, non colles corpus meum. Nolo coniugi mortuo mortua, a quo dum viverem diu fui separata«. Dixit filia: »Cum fratre meo Hinrico faciam vos tumulari«. Cui Hedwigis: »Cum nullo volo habere consorcium in sepulchro. Sed si omnino in ecclesia decreveritis me sepelire, ante altare sancti Johannis ewangeliste me consulo sepelire«, quia ibi sepulti iacebant quidam pueri nepotuli sui, quorum diligens innocentiam, cum eis sepelire adoptabat. Dum autem filia diceret: »Ante altare sancti Petri te matrem collocabimus, ut sepulcrum tuum semper ante oculos nostros habeamus«. Illa prophetico illustrata spiritu dixit: »Hoc si feceritis, penitebit vos in brevi propter impedimenta, que venient vobis ex mea sepultura«. Quod et factum est, nam a multitudine visitantium sepulchrum sororibus plurima venerunt incommoda.» – *Wojciech Mrozowicz*: Eine unbekannte „Via beate Hedewigis“ aus den Sammlungen der Universitätsbibliothek Breslau/Wrocław. In: Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. Hrsg. Eckhard Grunewald, Nikolaus Gussone. München 1996. 75.

Péter kápolnát lebontották és helyébe a nagyobb Szent Hedvig-kápolnát építették. A főoltár előtt álló magas síremlék csak a barokk kor alkotása (1680).³⁰

II. András és Courtenay Jolán leánya, Jolánta királyné, I. (Hódító) Jakab katalán és aragón király második felesége (†1251) végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a vallbona-i ciszterci monostorban temessék el, egyszerű sírban Szűz Mária oltára előtt (*ut fiat mihi sepultura plana ante altare Beate Virginis*). Ma is álló síremléke, a főszentély déli oldalához épült szarkofág csak 1275-ben készült el.³¹

Ismerve azt a tiltást, ami a ciszterci templomok belsejében emelt magas, a járást akadályozó síremlékekre vonatkozik (1194),³² aligha meglepő, hogy a középkorban közvetlenül az oltár előtt, vagy a négyezet térségében a padlóból magasan kiemelkedő tumbákat nem ismerünk, legfeljebb domborműves kőlapokat, mint amilyenek Otto meissenai őrgróf, felesége, Hedwig és gyermekei altzella-i sírját fedték egykor az oltár előtt, ahol sírköveik a 17. században előkerültek.³³ Marienstattban II. Hermann münsteri püspököt (†1203), aki a ciszterci monostor alapításában jelentős érdemeket szerzett, a főoltár elé temették el (*sepultus autem in medio sanctuarii ante summum altare*), sírját lapos, vésett díszű, stílárius szempontból a 13. század közepére keltezhető sírkő fedi.³⁴ Az ennél magasabb síremlékek vagy az északi kereszthajóba, illetve a főszentély melletti kápolnába kerültek, esetenként külön oltárral ellátva, pl. II. Henrik fejedelem és családtagjai tumbái a doberani ciszterci monostorban (*in capella, ubi progenitores nostri requiescunt*),³⁵ vagy a déli mellékhajóban, esetleg a hosszház más pontján helyezték el őket.³⁶

Az elmondottak önmagukban is súlyos kételyeket ébresztenek aziránt, hogy Gertrudis magas, esetleg valamiféle baldachinszerű felépítménnyel is ellátott síremléke az 57. sír fölött állhatott a négyezet közepén, elzárva a szentélyt a főhajó stallumaiban ülő szerzetesek szeme elől.

A pilisi templomnégyezet területén talált sírok korai voltát több apró régészeti adat is bizonytalanná teszi. A szóban forgó 57. sír falazata az andezittufa

³⁰ Stanisław Klimek: Trebnitz. Heiligtum der hl. Hedwig. Wrocław 2002. 14.

³¹ Jankovits Katalin: Árpád-házi Jolánta/Violant temetkezése Vallbona de les Mongesben (Lérida, Katalónia). In: Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in honour of Mária Prokopp. Szerk. Tüskés Anna, Kerny Terézia. Bp. 2009. 56.

³² Békefi Remig: A pilisi apátság története. I. Pécs 1891. 296.

³³ Christiane Greska: Der Got Genad. Studien zu Form und Funktion figürlicher Frauendenkmäler des Mittelalters in Deutschland. München 1996. 42–43.; Magirius, Heinrich: Vier Stifter-Grabplatten des 13. Jahrhunderts im Kloster Altzella. Sachsen und Anhalt 19. (1997) 287–326.

³⁴ Jochen Luckhardt: Grabdenkmäler in Zisterzienserkirchen. Eine Studie zu den Werken in Marienfeld, Gravenhorst und Fröndenberg. In: Monastisches Westfalen. Klöster und Stifte 800–1800. Münster 1982. 460–461.

³⁵ Greska, C.: Der Got i. m. 47., 161.; Juliane von Fircks: Memoria und politische Repräsentation. Das Grabmal Königin Margarethes von Dänemark (†1282) in der Zisterzienserkirche zu Doberan. In: 3. Forschungen und Beiträge zum internationalen wissenschaftlichen Kolloquium in Naumburg vom 05. bis 08. Oktober 2011. Petersberg 2012. 114–115.

³⁶ Helmut Engel: Das Zisterzienserkloster Amelungsborn. München–Berlin 1966. 14–15.; Luckhardt, J.: Grabdenkmäler i. m. 463–469.

kváderek között kevés téglát is tartalmaz, közelében pedig több hasonló tájolású és helyzetű sír (1/1971. sír, 58/1981. sír) gödre átvágott egy korábbi padlószintet, ami szintén késő középkori eredetet sejtet.

Még súlyosabb problémát vet fel az ásató Gerevich László ide kapcsolódó magyarázata. A professzor egyrészt feltételezte, hogy a kváderkövekből gondosan kialakított temetkezési hely Gertrudis első sírja volt, ahonnan a testet a díszes síremlék elkészülte után kiemelték, majd a sírgödörbe idővel mást temettek, akinek csontvázát utóbb megbolygatták, másrészt – az előbbieknak ellentmondva – megemlítette, hogy a kő sírban egy női koponyatöredéket is találtak: „egy filigrán, domború homlokú, pánt nyomait mutató koponyatöredék esetében csak a királynő idetemetett fejére gondolhatunk”.³⁷ Az elképzelés kiindulópontja az az egyébként reális körülmény, hogy az ilyen magas síremlékek általában nem a szó szoros értelmében vett szarkofágok voltak, tehát nem rejtettek holttestet magukban, hanem egy, a talajfelszín alá süllyesztett sír fölé emelték őket (1. kép). Ezeket a rendszerint kifalazott sírüregeket azonban eredetileg nem töltötte ki föld, csupán nagy kőlap(ok)kal fedték őket a tetem sírba helyezése után. Jól látható ez az 57. sír férfitemetkezése esetében is, mely sírt úgy bolygatták meg, hogy azt nem fedte föld, ezért gurulhatott a felbillent koponya a sírgödör egyik sarkába (2. kép). Ha valóban utántemetkezés történt volna, akkor a királyné csontjai nem a sírföldben, hanem félretolva vagy csomóba rakva a sírgödör alján kerültek volna elő, esetleg teljesen eltávolították volna őket. Ez az eljárás azonban egyet jelentett volna azzal, hogy a magas síremléket előzőleg szétbontják, majd a másodlagos temetés lebonyolítása után a királyné feliratos tumbáját helyreállítják az új sír fölé. Ez nyilvánvaló képtelenség, amire a középkori viszonyok között gondolni sem lehet. Reálisabb lehetőségekre utal az az ásatási dokumentációban jól rögzített részlet, hogy a kérdéses sírföld valójában égésnyomokat tartalmazó szemetes föld, amely a templom pusztulása és az azt követő sírfosztogatás során, a sírületet fedő kőlap elmozdítása után került jelenlegi helyére. E vegyes összetételű földben a Gertrudis-féle síremlék és a 14. századi templomrekesztő (*lettner*) faragott töredékei mellett égett üvegablak töredékek, késő középkori, hasonlóképpen megégett könyveretek és faszén darabok is voltak, feltehetően az 1526. évi török gyűjtogatás maradványa. A sírföldből kiemelt egyik faszén darab radiokarbon keltezése is azt erősítette meg, hogy ez a betöltés legkorábban a késő középkorban kerülhetett ide, mivel a mérés az 1σ tartományban 1285–1390 közötti intervallumot eredményezett (Deb-11898). Hasonló eredményt kaptunk a templomhajót borító faszenes omladékból vett minta esetében is (1310–1405, Deb-11940), amiből arra következtethetünk, hogy a szén a középkori templomi berendezés elégéséből származik. Ennél tovább évekig nem sikerült lépnünk, ugyanis a Gertrudis-szal kapcsolatba hozható 57. sír embertani leletei hiányoztak a pilisszentkereszti leleltraktárban őrzött, egyébként hiánytalanul együtt maradt antropológiai anyagból. Így

³⁷ Gerevich L.: A pilisi i. m. 9.

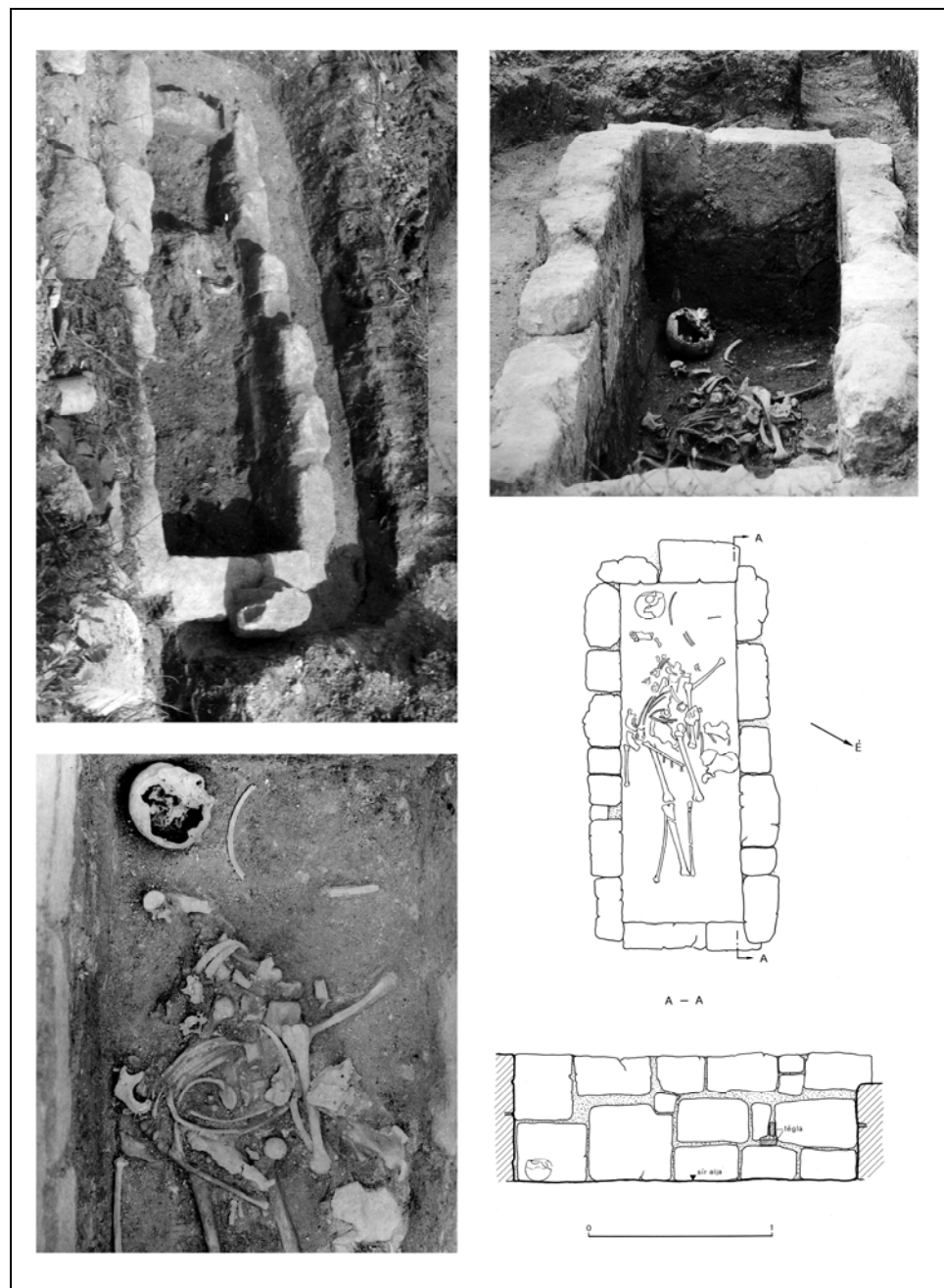

1. kép. Középkori kódex illusztrációi tumba, illetve az alatta elhelyezkedő sír ábrázolásával.
Észak-angliai műhely, 1450 körül (*Erwin Panofsky: Grabplastik. Vier Vorlesungen über ihnen Bedeutungswandel von Alt-Ägypten bis Bernini. Köln 1964. 266. kép nyomán*)

jobb híján követtük a régebbi régészeti, és az erre épülő művészettörténeti kutatást, amely a sírt nagy valószínűséggel Gertrudis temetkezési helyének tekintette, mely fölé, a kőalapozást felhasználva, hozzávetőlegesen egy évtizeddel a haláleset után francia mesterek kiváló kvalitású, díszes síremléket emeltek. Ráadásul a fennmaradt sírrajz elvben nem zárta ki, hogy akár bolygatott női váz is feketett a sírgödör alján (2. kép).³⁸

³⁸ *Benkő Elek: A pilisi apátság régészeti kutatása. In: Hervay F. L. – Benkő E. – Takács I.: Ciszterci apátság i. m. 20–21.*

2. kép. Pilisszentkereszt-Klastromkert, 57. sír, ásatási felvételek és sírrajz (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára)

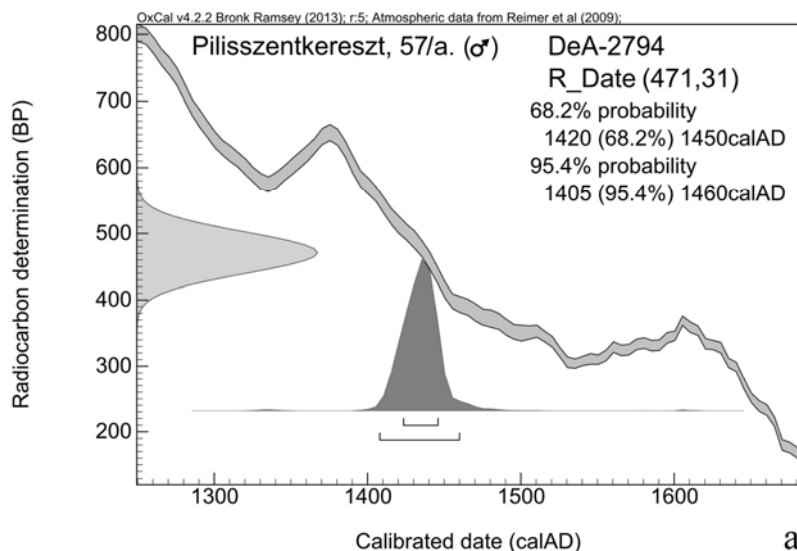
A királynégylkosság 800. évfordulójának közeledte, egyben a Gertrudis csontvázára, sőt hovatovább azok ünnepélyes újratemetésére vonatkozó, a civil szférából érkező kérdések az MTA BTK Régészeti Intézet irattárának átfogó vizsgálatára ösztönöztek. Ennek során előkerült egy átadás-átvételi jegyzőkönyv (1995. március 2.), amely bizonyos, Kiszely István által a Régészeti Intézetben hátrahagyott embertani anyagok (köztük pilisszentkereszti csontok) átadásáról szól a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára számára.³⁹ E nyomon elindulva sikerült 2013 nyarán az Embertani Tárban az 57. sír elveszettnek hitt csontanyagát azonosítani, majd a maradványokat megvizsgálni. Az új vizsgálatok több ponton is módosították Kiszely István leletfeldolgozásának eredményeit, ezzel együtt a leletegyüttest logikusabban értelmezhetővé tették. Kiszely István közzétett tanulmánya⁴⁰ szerint a kérdéses sírból négy egyén vázmaradványok kerültek elő. Közülük az 57/a-nak jelölt váz egy 50–60 éves, 167–171 cm magas férfi csaknem teljes váza volt, melynek koponyája és állkapcsa ma már nem volt fel-lelhető az anyagban. Bal oldali lábközépcsontján zöld patina nyomok látszanak, ami arra utal, hogy eredetileg valamiféle melléklettel temették el. A fenti koponyához hasonlóan nem tartalmazta a leletanyag azt az 57/b. számmal jelölt, kb. 30 évesnek meghatározott töredékes női koponyát sem, amelyet Kiszely István Gertrudis koponyájának tartott. Meglepetést okozott viszont az 57/c. maradvány, melyet Kiszely egy 40–45 éves férfi csontjainak határozott meg, a valóságban azonban egy hozzávetőlegesen 30–40 éves nő vázrészletének (karcsont töredékek, csigolyák, medence töredékek, mindkét oldali combcsont és sípcsont részletek) bizonyult. Talán ebből az együttesből származik egy vélhetően női, bal oldali járomcsont is. A csontanyag feltűnő módon töredezett. Az 57/d-vel jelölt vázmaradvány nem került elő, ellenben az anyagban számos állatcsont is szerepel.⁴¹ Összességében tehát két személy csontjaival számolhatunk. Közülük a férfi a későbbi, csontváza a sírgödör alján feküdt (2. kép), míg a nő apróra tört csontjai, köztük a koponya töredékei is a sírföldben kerültek elő. Maguk a csontok jól azonosíthatóak azokon a fényképes tárgykartonokon, amelyeket Kiszely István készített a Régészeti Intézet Adattára számára. Lényeges hiány, hogy egyik váz koponyája sem található az Embertani Tárnak átadott anyagban, pedig ezek is szerepelnek az említett tárgykartonok fényképein. Közülük a női koponyatöredék Kiszely István későbbi kutatásainak is a tárgyát képezte.⁴²

³⁹ A hosszas, de végül a vártnál eredményesebb keresgélésért Darázs Beatrixnak, az MTA BTK Régészeti Intézet Adattára vezetőjének, Köhler Kitti antropológusnak (MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest), továbbá a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára vezetőjének, Pap Ildikónak és az Embertani Tár munkatársának, Bernert Zsoltnak tartozom sok köszönettel.

⁴⁰ Kiszely, I.: *Antropological i. m.* 227–239.

⁴¹ A fenti részletek forrása antropológus kollégáim kéziratos jelentése: *Bernert Zolt – Köhler Kitti – Pap Ildikó*: Pilisszentkereszt, 57. sír – embertani jelentés. Bp. 2013.

⁴² *Ildikó Hankó – István Kiszely*: Esame fisico antropologico dei resti della testa di S. Elisabetta nella Basilica S. Francesco alla Rocca, dei Fratri Minori Conventuali a Viterbo. In: Piacentini, Ernesto:

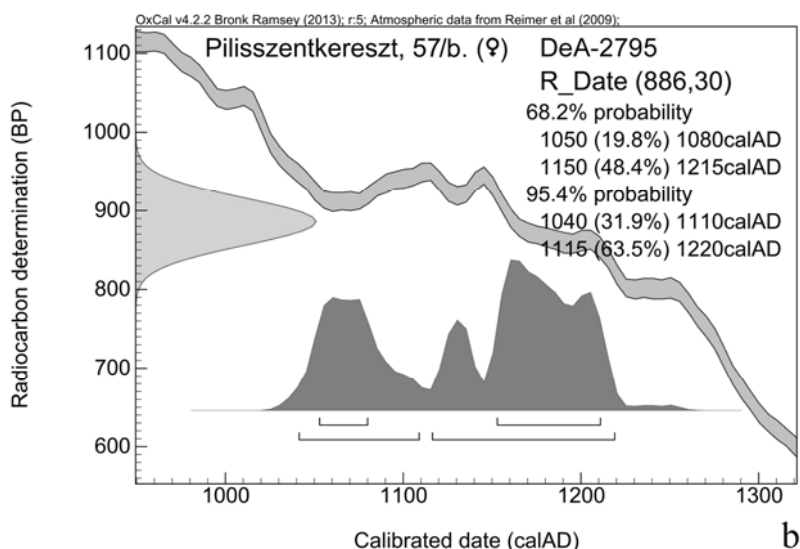

3. kép. Pilisszentkereszt-Klastromkert, 57/a. váz (15. századi férfi) kalibrált radiokarbon kormeghatározása (MTA Atommagkutató Intézete Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratórium, DeA-2794/2013)

Fontos eredményt hozott a két vázból vett csontminták korszerű módszerekkel (AMS) történő szénizotópos kormeghatározása. A férfi csontváz esetében ez viszonylag szűk időhatáron belül az előzetesen gyanított eredménnyel járt, amennyiben a csontváz kora 1σ pontossággal az 1420–1450 közötti időszakba esik (68,2%-os valószínűséggel), de még a tágabb, 2σ -s datálás is az 1405–1460 közötti intervallumban maradt, igen magas, 95,4%-os valószínűséggel (3. kép).⁴³ Érdekesen alakult a női maradványok nagy izgalommal várt mérése. Miután – mint kiderült – Árpád-kori leletről van szó, e kor kalibrációs görbéjének adottságaiba ütköztünk, amelyek a fentihez hasonló pontosságú eredményt nem tesznek lehetővé. A kapott időhatár ennek megfelelően rendkívül tág (1040–1220), amin belül két kisebb intervallum emelkedik ki. 68,2% a valószínűsége annak, hogy a vizsgált nő vagy az 1050–1080 közötti időszakban, vagy pedig az 1150–1215 közötti intervallumban élt (4. kép). A csatolt diagramból világosan látszik, hogy ez a későbbi időpont jóval valószínűbb. Ezt támasztja alá az is, hogy az 1184-ben alapított, de az új templom felépítéséhez csak a 13. század legelején eljutó monostorban

La reliqua del „Caput Sanctae Helysabeth (reginae Hungariae) theca argentea opertum” in Viterbo. Roma 1998. 37–54.; *Hankó Ildikó*: A királysírok sorsa. Géza fejedelemtől Szapolyai Jánosig. Bp. 2007.³ 262.

⁴³ A radiokarbon adatok kalibrálásában és értékelésében nyújtott segítségéért Oross Krisztián kollégámnak (MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest) mondok köszönetet

4. kép. Pilisszentkereszt-Klastromkert, 57/b. váz (12–13. századi nő) kalibrált radiokarbon kormeghatározása (MTA Atommagkutató Intézet, Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratórium, DeA-2795/2013)

11. századi temetkezésekkel nem számolhatunk, ilyenek csak a monostortemplomot megelőző korai templom temetőjében lehetnek. Tekintettel arra, hogy a korábban elmondottak fényében a 12. század második felétől a 13. század elejéig terjedő időszakban nem számolhatunk túl sok előkelő nő eltemetésével a szentély és a kereszthajó területén, a váztöredékeknek a koponya hiányában csak hozzávetőlegesen meghatározható életkora (30–40 év) pedig nem esik távol a királyné tényleges életkorától (1185–1213), elvben lehetségesnek tarthatjuk, hogy a női maradványokat Gertrudishoz kössük, a minden kétséget kizáró azonosítással azonban adósok maradunk. Ehhez csak körülményes, nagy kultúrdiplomáciai szervezést igénylő eljárással juthatunk közelebb, amennyiben a pilisi csontminta archaeogenetikai vizsgálatának eredményét sikerül összevetnünk Gertrudis leánya, Árpád-házi Szent Erzsébet fennmaradt, a jelek szerint nem minden esetben első osztályú, tehát biztosan a szent csontvázából származó koponyaereklyék genetikai profiljával, és e munka egy esetben olyan egyezésre vezetne, amely kölcsönösen azonosíthatná Gertrudis és Erzsébet csontmaradványait. Egy másik kiindulópont, hogy tudniillik az esztergomi középkori ferences templom szentélyében esetleg sikerül majd azonosítani II. András és Gertrudis elsőszülött fia, a későbbi IV. Béla király (1270), illetve ennek fia, Béla herceg (†1269) földi maradványait, bevonva ezeket is a genetikai vizsgálatok körébe, egyelőre nem alapozhatunk.⁴⁴

⁴⁴ Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Bp. 1979. 144–148.

Összefoglalva kutatásaink több síkon futó, szerteágazó eredményeit, lehetségesnek, de teljes körűen még nem bizonyítottanak véljük, hogy Gertrudis csontvázának bizonyos részletei valóban napfényre jutottak a pilisi ásatások során. Rögtön hangsúlyoznunk kell, hogy ezek nem eredeti helyzetükben, hanem egy másik sír betöltésében, másodlagos helyzetben kerültek elő. Ennek okát nem abban látjuk, hogy Gertrudis sírjába valakit a középkor folyamán utólag beletemettek volna, az eredeti temetkezés csaknem teljes felszámolásával, majd a síremlék visszaállításával, ami a középkori viszonyok ismeretében gyakorlatilag elképzelhetetlen lenne. Inkább az tűnik számunkra egyre valószínűbbnek, hogy az 57. sír nem Gertrudisé, soha nem is volt az, viszont a feltört, eredetileg földdel ki nem töltött sírgödörbe belekerültek a közelben, a kereszthajó vagy a szentély területén elhelyezett, a templom feldúlásakor teljesen összetört síremlék és a királyné csontvázának bizonyos részei, más, égett és törött, szemét jellegű maradványokkal együtt; vélhetően beleszórták, belesöpörték vagy idővel beletaposták őket az 57. sír üregébe.

E téren többet és biztosabbat azonban csak az előttünk álló genetikai vizsgálatok és a templom új, hitelesítő ásatása nyomán mondhatunk.⁴⁵

---

⁴⁵ A tanulmány az OTKA 81834. sz. kutatói pályázata („A Pilis-hegység középkori régészeti emlékei”) segítségével készült.